УДК 811.161.2'367.3:81'42
DOI https://doi.org/10.32999/ksu2663-3426/2020-1-37

КОМУНІКАТИВНО-ПРАГМАТИЧНИЙ АСПЕКТ НОМІНАТИВНИХ РЕЧЕНЬ У ХУДОЖНЬОМУ МОВЛЕННІ В. СТУСА

Романченко Алла Петрівна,
доктор філологічних наук, доцент,
доцент кафедри української мови
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова
apromanchenro@ukr.net
orcid.org/0000-0001-6870-2429

Піль Майя Іванівна,
магістр філології, учитель-методист
Одеська спеціалізована школа № 111
25-11pmi@ukr.net
orcid.org/0000-0002-8049-173X

Мета *розвідки полягає у вивченні номінативних речень у комунікативно-прагматичному аспекті, що забезпечує їх розгляд як комунікативних актів. Джерельною базою дослідження слугувала збірка «Час творчості» В. Стуса, написана в час перебування автора в слідчому ізоляторі. Фактична база становить 100 номінативних речень.*

Для висвітлення комунікативно-прагматичних параметрів номінативних речень використано такі методи: описовий метод уможливив аналіз семантичних і комунікативних властивостей досліджуваних конструкцій, кількісні підрахунки дали змогу з'ясувати кількість і функційну динаміку різновидів досліджуваних одиниць, контекстуально-інтерпретаційний метод сприяв визначенню комунікативно-прагматичного навантаження номінативних конструкцій, за допомогою компонентного аналізу встановлено семантику висловлювань.

Результати. *Серед номінативних речень, що функціонують у художньому мовленні В. Стуса, виокремлено кілька типів комунікативних актів. Їх схарактеризовано як репрезентативи, експресиви, квеситиви. Репрезентативи як тип комунікативних актів описово констатують предметне чи ситуативне буття. Семантика буттєвого речення зумовлена семантикою предикатів та їх поширювачів. На матеріалі досліджуваної збірки вирізнено два семантичних підтипи: буттєво-предметні та буттєво-ситуативні. Перші з них повідомляють про предмет чи абстрактне поняття. Другі ж кваліфікують ситуацію, описуючи предметно репрезентовану подію, стан, надаючи просторову або часову характеристику. До репрезентативів унележнено такі односкладні номінативні конструкції, що виконують описово-констатувальну функцію, характеризуються предметно-ситуативною номінацією.*

Номінативні речення – експресиви містять емоційну оцінку буття. Вони виражають різні почуття: радість, захоплення, сум тощо. Квеситивам притаманне модальне значення питальності. Це може бути запит-роздум або запит-припущення.

Висновки. *Комунікативні можливості номінативних речень репрезентують їхні функційно-семантичні різновиди. Репрезентативи реалізують предметно-буттєву та ситуативно-буттєву номінацію, для експресивів характерна семантика емоційно-експресивного плану. З питальною модальністю функціонують речення-квеситиви. Вони здатні в лаконічній формі передавати семантику буття, виражати експресивно-оцінні нашарування та залежать від комунікативних інтенцій. Найчастіше В. Стус використовує репрезентативи, що мають відповідне прагматичне навантаження – виражають семантику буття. Номінативні речення різних типів мають потужний комунікативно-прагматичний потенціал, оскільки надають тексту чи його фрагментам жвавості, лаконічності, стриманості, чіткості.*

Усі типи речень мають великі комунікативні та стилістичні можливості для втілення авторського задуму, що відображається за допомогою економних формально-граматичних засобів.

Ключові слова: *односкладне речення, семантика, художнє мовлення, репрезентативи, експресиви, квеситиви.*

THE COMMUNICATIVE-PRAGMATIC ASPECT OF NOMINATIVE SENTENCES IN V. STUS' ARTISTIC SPEECH

Romanchenko Alla Petrivna,
Doctor of Humanities,
Associate Professor at the Department of the Ukrainian Language
Odesa I. I. Mechnikov National University
apromanchenro@ukr.net
orcid.org/0000-0001-6870-2429

Pil Maiia Ivanivna,
Master of Philology, Methodist Teacher
Odesa Specialized school № 111
25-11pmi@ukr.net
orcid.org/0000-0002-8049-173X

Purpose. *The purpose of the research is to study nominative sentences in a communicative-pragmatic aspect. The source of the study was the collection "Time of creativity" by V. Stus, which was written during the author's stay in pretrial detention facility. The actual base is 100 nominative sentences.*

The following methods were used to highlight the communicative pragmatic parameters of nominative sentences: descriptive method made it possible to analyze the semantic and communicative properties of the studied constructs, quantitative calculations made it possible to find out the number and functional dynamics of varieties of the studied units, contextual-interpretive method contributed to the determination of communicative-pragmatic load of nominative constructs, and the semantics is specified using component analysis.

Results. *Several types of communicative acts are distinguished among the nominative sentences that function in V. Stus' artistic speech. They are characterized as representatives, expressives and quesitives. Representatives descriptively ascertain whether there is a substantive or situational existence. Two semantic subtypes are distinguished on the material of the studied collection: existential-subjective and existential-situational. The first ones report on an object or an abstract concept. Second ones qualify the situation by describing a substantially represented event, state, by providing a spatial or temporal characteristic.*

Nominative sentences that are expressives contain an emotional evaluation of existence. They express different feelings: joyfulness, enthusiasm, sadness, etc. A modal question value is inherent for the quesitives.

Conclusions. *The communicative capabilities of nominative sentences represent their functional-semantic varieties. Representatives implement existential-subjective nomination, sentences-expressives are characterized by the semantics of the emotional-expressive plan. Quesitives function with interrogative modality. They are able to convey the semantics of existence in a concise form, express expressive-estimative layers and depend on communicative intentions. Most often V. Stus uses representations that have a corresponding pragmatic meaning – express the semantics of existence. Nominative sentences of different types have a strong communicative-pragmatic potential because they add liveliness, brevity, restraint and clarity to a text or its fragment.*

All types of sentences have big communicative and stylistic capabilities for the implementing the author's intention, which is displayed through economical formal and grammatical means.

Key words: *one-member sentence, semantics, artistic speech, representatives, expressives, quesitives.*

Вступ

У сучасних студіях дослідники з'ясовують співвідношення формально-синтаксичної й семантико-синтаксичної структури речення, зосереджуються на проблемах, що стосуються мовленнєвої діяльності, вербалізації почуттів, емоцій та реакцій людини. Нинішній етап розвитку лінгвістики характеризується увагою до вивчення мовних явищ у функційно-комунікативному аспекті, що, як зауважує М.О. Голіченко (Голіченко, 2018: 1), дає змогу об'єднати лексичні, морфологічні та синтаксичні одиниці за функційним призначенням і спільністю виконуваних ними комунікативно-прагматичних функцій.

Об'єктом пропонованої розвідки є номінативні речення з огляду на семантики буттєвості, а предметом дослідження – комунікативна природа номінативних речень. Джерельною базою слугувала збірка В. Стуса «Час творчості» (Стус, 2008), написана в час перебування автора в слідчому ізоляторі. Фактична база становить 100 номінативних речень.

З.З. Коржак (Предикат, 2010: 179) виокремлює серед номінативних речень ті, що містять раціональну та емоційну експресивність. Раціональну експресивність вона тлумачить як властивість мовної одиниці, яка позбавлена емоційно-оцінних компонентів, але не втрачає своєї виражальної здатності – інтенсифікованої, образної, зображальної. Вона подає таку типову схему раціонально експресивних номінативних речень: Erac (N1).

Прообразом подібних речень є факт дійсності, існування предмета як потенційного діяча або об'єкта чи сфери дії. Вони передають таку об'єктивну думку, в якій міститься лише одне уявлення, а факт називається й констатується, хоч відсутній його опис. Особливості його розкриваються в подальших реченнях. Напр.: Туман. Їдемо в туманній сніжній пустелі. Основним прагматичним ефектом є створення у сприйнятті мовців узагальненого образу актуалізованого в мовленнєвому процесі об'єкта.

Поширені раціонально експресивні номінативні речення мають таку схему: Erac (Adj N1). Такі речення актуалізують враження мовця про статичну дійсність, фіксують перебіг подій, виділяють окрему деталь пейзажу, предмета (Ясний день. Тихий шелест. Голі дерева), зображують дійсність у динаміці, репрезентують окремий етап у розгортанні події, виражають згадку про щось важливе, що впливає на перебіг подій (Короткий перепочинок. Довга розмова).

Емоційно експресивні номінативні речення містять суб'єктивну оцінку (позитивну / негативну), що нашаровується на основне об'єктивно-модальне значення повідомлення. Типовою схемою цих речень є Eemot (N1!). Серед них З.З. Коржак (Предикат, 2010: 185−186) розрізняє два типи: 1) номінативні речення, в яких емоційно-оцінна експресивність втілена в самому лексичному значенні іменника (співчуття, осуд, захоплення, обурення, здивування, гнів); 2) номінативні речення, що формують оцінно нейтральні слова, а емоційна експресивність виникає завдяки інтонації й контексту.

Поширені емоційно експресивні номінативні речення мають таку схему: Eemot (Adj N1). Такі конструкції виражають позитивні емоції щодо просторових характеристик предмета, оцінки особи, стану суб'єкта, а також негативні емоції, актуалізовані в характеристиці об'єкта, оцінці особи. Якщо кількість препозитивних означень збільшується, реалізується така схема речення: Eemot (Adjn N1), де n вказує на кілька узгоджених означень.

У визначенні комунікативно-прагматичної специфіки номінативних речень В. Стуса спираємося на методику аналізу односкладних речень, запропоновану О.Є. Бондаренко й розроблену нею на матеріалі мови сучасних українських масмедіа (Бондаренко, 2019). Номінативні речення, що функціонують у художньому мовленні поета, поділено відповідно до типів комунікативних актів. Зважаючи на прагматичне навантаження аналізованих речень, їх згруповано як репрезентативи, експресиви, квеситиви. Розглянемо їхні особливості.

1. Прагматичне навантаження репрезентативів у поезії В. Стуса

Репрезентативи як тип комунікативних актів описово констатують предметне чи ситуативне буття. Семантика буттєвого речення зумовлена семантичними різновидами предикатів та їх поширювачів. Слідом за О.Є. Бондаренко розрізняємо два семантичних підтипи: буттєво-предметні та буттєво-ситуативні речення (Бондаренко, 2019: 179). Перші з них повідомляють про предмет мовлення, предмет опису, абстрактне поняття. Напр.:

Церква святої Ірини,
пугач кричить із імли…;
Ось він, гріх:
сподобленому років молодих,
опочтувати свій кінець життєвий
безсмертним скарбом рідної землі.

Другі ж кваліфікують ситуацію, описуючи предметно репрезентовану подію, стан, надаючи локативну або темпоральну характеристику. Напр.:

Горить гора. Горить і ліс, і небо,
і діл – у полум'ї. І річка – ув огні.
Гарячий шепіт;
Буття конання;
І голосіння тиші;
Новонародження.

Із двох семантичних різновидів речень-репрезентативів переважають буттєво-предметні, як непоширені, так і поширені. Поширювачі посідають місце в препозиції (означення, рідко – обставини місця) та постпозиції (додатки). Дослідники стверджують, що вищий відсоток функціонування в мовленні мають саме репрезентативні номінативні речення (65%) (Швець, 2016).

В одній поезії В. Стус може поєднувати репрезентативи, виражені іменниками на позначення конкретного предмета, явища природи, абстрактного поняття, що передає особливий психологічний стан ліричного героя. Напр.:

Там ніч,
і сніг, і парк, і ліхтарі у вітрі.
Усе навколо зводилось добром,
Добром і слалось.
Ці перемети щастя і смертей,
ці недолети, зигзаги рук і плетива очей – голодні мети.

Часто поет звертається до образів, зокрема до темені, тиші, ночі, що повторюються в різних його віршах:

І ніч. І темінь;
Дивлюсь – аж двері, два болти і вічко
та вирізу квадрат. І пильне око
мене тримає на прицілі. Темінь;
А самоти – ніщо не зворуша.
І тільки ти. І вечір. І безокрай –
надколотих світів. І тиша тиш.

Ці образи є символами смутку, страху, тривоги й розпачу, що мотивовано тим фактом, що в поета склалася нелегка доля, він зазнав репресій із боку радянської влади. Під час створення досліджуваної збірки «Час творчості» В. Стус перебував у слідчому ізоляторі дев'ять місяців. Мотиви темені й ночі є наскрізними в досліджуваній збірці. Ніч, за народними уявленнями, вважається матір'ю смерті й сну. Тісно з образом ночі пов'язаний образ темені, пітьми як символу душі людини, непорозуміння, нечіткої перспективи. Тиша в поезіях автора контрастує з швидкоплинністю людського життя. Піки безвиході виражаються за допомогою тавтологічних висловів, що посилюють емоційний стан поета (ніч ночі, темінь теміні, тиша тиш).

На поступове зневірення, відсутність змін, погіршення ситуації вказують іменники, що поступово змінюють один одного, не тільки описуючи зміну стану природи, а й динаміку психологічного стану ліричного героя:

І сонце вже на пруг
стає вечірній. Померки. Пітьма.
Безсонна ніч.

Конструкціям, у складі яких наявний багаторазовий повтор слів для підкреслення кількісної характеристики, констатації надмірності, притаманна особлива суб'єктивна тональність. Напр.:

Куди не глянь – ані душі навколо,
і тільки сніг, і сніг, і сніг, і сніг.

В ув'язненні поет згадує свій дім, рідні місця, навіть солом'яні острішки хат, що символізують рідну землю, адже хата – сакральне місце, символ внутрішнього світу, родинне вогнище, місце перебування душ предків. Напр.:

Тихо –
куди не глянь. Ставок. Страпата хата,
повій – од шляху.
… Темінь.

Сполучники, вжиті біля кожного номінативного речення-репрезентатива, слугують художнім засобом увиразнення, особливо, якщо кожна називана деталь становить окреме номінативне речення. Напр.:

Та віддаляють кроки семимильні:
прочорнений, опопелілий ліс
(були народини, дешеві жарти,
обридлі співчуття). І дощ. І ніч.
І жовтень. І рілля. І ожеред;
Довершення.
Зупинка. Воля. Опочин.

Номінативні конструкції в поезії В. Стуса найчастіше називають природні явища, місце події. Природа в аналізованій збірці є невід'ємним складником життя, його органічним елементом. Ті речення-репрезентативи, що мають конкретне значення, являють собою своєрідне відображення явища дійсності наочно-чуттєвими образами (Коржак, 2016: 45). Л.В. Коваль пропонує розрізняти серед таких конструкцій ті, що вказують на предмет чи явище за його наявності, та ті, що означають очікуваний предмет, особу або явище (відомі чи невідомі раніше) для виділення з-поміж інших предметів або явищ. Останні реалізують свої можливості в поєднанні зі сполучником і вжитим у ролі підсилювально-приєднувальної частки та характеризуються більшим ступенем експресивності (Коваль, 2015: 62), яку З.З. Коржак уважає раціональною (Коржак, 2016: 45).

Поезія «Заплющу очі – темінь. Навмання…» містить понад 30 номінативних речень. Значна кількість номінативних речень у художніх текстах сприяє відтворенню особливостей живої розмовної мови. Напр.:

Усе розмила темінь. Не пізнати.
Межа – і степ. І вимоклий бур'ян.
Спить у яру шпаркий охлялий вітер.
Берусь угору. Череда берез.
… Червоні кола. Череда берез.
… Розмитий приярок.
…Ось кладка.
… Мокрий сніг…
…Острішки тіней,
стереометрія нічний думок,
підступні манівці орієнтирів
і розпачу зникомий маршрут.
… Камінна грудка, вкутана людським
стражданням, нас вона не помічає,
у неї інший клопіт: галактичне кружляння над безоднею…

У межах речень-репрезентативів функціонують такі моделі: N1; Adj N1; Par N1; N1 N2; N1 Adv N2; Adv N1. Загалом зафіксовано 88% репрезентативів від загальної кількості номінативних речень.

Отже, до речень-репрезентативів унаслідок належно такі односкладні номінативні конструкції, що виконують описово-констатувальну функцію, характеризуються предметно-ситуативною номінацією. Їхні

семантичні різновиди залежать від предиката та його поширювачів.

2. Специфіка експресивів і квеситивів як комунікативних актів

Номінативні речення – експресиви містять емоційну оцінку буття. На семантику буттєвості накладається суб'єктивне сприймання автора, що, відповідно, відображає його емоційну оцінку предмета. Експресивні номінативні речення можуть виражати оцінку експліцитно: позитивну або негативну конотацію закладено в семантичній структурі слів-поширювачів. Напр.:

Недовідоме голосне мовчання!

Який високий злет!

Які смертельні перепади!

Якщо поширювальні компоненти відсутні, тоді саме інтонація та знак оклику вказує на оцінку та експресію. Оклична інтонація не тільки емоційно забарвлює ствердження буття предмета чи явища, але може бути граматичним показником відсутності диференційних смислових конотацій (Предикат, 2010: 176). Напр.: Яке падіння! Які рулади! Іноді в реченнях-експресивах може бути кілька означень: Така хруска, така гучна Уся моя кімната.

Речення-експресиви посідають важливе місце в синтаксичній організації твору, незважаючи на їхню невелику кількість. Вони, за даними дослідників, становлять 17% (Швець, 2016). Саме вони надають поезії значного емоційного напруження, бо є не просто потоком свідомості, а фіксують враження, захоплення від згадуваного, реакцію на ситуацію, дії, почуте, побачене колись чи уявлюване або згадуване зараз в ізоляторі київської тюрми. Експресиви здатні відтворювати емоційні модифікації, що виражають різні почуття – радість, захоплення, сум тощо.

Залежно від типу переданої емоції, слів-партнерів виокремлюємо два різновиди речень-експресивів. Перший із них охоплює позитивні емоції, другий – акумулює негативний емоційний заряд. У реченнях, головним членом яких є іменник із негативною чи позитивною семантикою, легко декодуються емоції поета, а в тих випадках, коли вжито стилістично нейтральну лексику, саме інтонація, передана за допомогою розділових знаків, сприяє розшифровуванню емоційності на шкалі позитивного/негативного. У межах речень-експресивів функціонують чотири моделі: Adj N1! Adjn N1! Pron N1! Pron Adj N1!

О.В. Швець, дослідивши номінативні речення в англійській, французькій та українській мовах, дійшла висновку про шість різновидів буття – універсальних синтаксичних концептів: буття об'єкта, буття ознаки об'єкта, буття об'єкта в просторі або часі, буття стану об'єкта та стану природи, володіння об'єктом, небуття об'єкта, вважаючи, що саме вони моделюють інформацію онтологічного плану про об'єкти, їхні властивості, локативну й темпоральну віднесеність і стан (Швець, 2016).

Зафіксовано загалом 6% речень-експресивів у досліджуваній збірці.

Квеситивам як комунікативним актам притаманне модальне значення питальності, що виявляється в запиті. Це може бути запит-роздум або запит-припущення. Напр.:

… Усохлий кущ: калина?

Шипшина? Горобина? Свидина?;

Щит, вагонетки, шпали?;

А зміст?

А змісту не добрати.

Питальна інтонація примушує читача не тільки зосередити увагу на предметі розмови, а й зрозуміти його почуття або стан.

Квеситиви порівняно рідко функціонують у поезіях В. Стуса. Найчастіше вони слугують для запиту/отримання інформації та її уточнення. Утім, вони здатні не лише виражати питальну модальність, а й передавати смисли інших прагматичних типів – репрезентатиивів та екпресивів залежно від способу репрезентації буття.

Номінативні речення різних прагматичних типів не просто повідомляють про наявність чогось, а підкреслюють образність, емоційність та експресивність художнього мовлення, тим самим допомагаючи авторові лаконічно, влучно висловитися, забезпечуючи синтаксичну компактність. Багаті експресивні можливості розглядуваних речень зумовлені тим, що головний член виражає одночасно і образ предмета, і ідею його існування в теперішньому часі, що сприяє лаконізму, образності та виразності (Вавринюк, 2012: 164).

У межах речень-квеситивів функціонує одна модель: N1? Зафіксовано загалом 6% квеситивів у досліджуваній збірці В. Стуса.

Висновки

Комунікативні можливості номінативних речень репрезентують їхні функційно-семантичні різновиди. Речення-репрезентативи реалізують предметно-буттєву та ситуативно-буттєву номінацію, для речень-експресивів характерна прирощена семантика емоційно-експресивного плану, із питальною модальністю функціонують речення-квеситиви.

Вони здатні в лаконічній формі передавати семантику буття, виражати експресивно-оцінні характеристики та залежать від комунікативних інтенцій автора. Найчастіше В. Стус послуговується реченнями-репрезентативами, що мають відповідне прагматичне навантаження – передусім виразити семантику буття. Номінативні речення різних типів мають потужний комунікативно-прагматичний потенціал, оскільки надають тексту чи його фрагментам жвавості, лаконічності, стриманості, чіткості, що відображається за допомогою економних формально-граматичних засобів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бондаренко О.Є. Функціонально-комунікативний потенціал односкладних речень у мові сучасних українських мас-медіа : автореф. дис. … канд. філол. наук : 10.02.01. Дніпро, 2019. 239 с.
2. Вавринюк Т.І. Односкладні речення в художньому тексті. *Філологічні студії.* 2012. Вип. 8. С. 155−168.
3. Голіченко М.О. Комунікативно-прагматичні функції вокативних речень в українському художньому та політичному дискурсах : дис. … канд. філол. наук : 10.02.01. Київ, 2018. 19 с.
4. Коваль Л.В. Семантико-синтаксична основа головного компонента односкладних речень в українській мові : монографія. Вінниця : Корзун, 2015. 320 с.
5. Коржак З.З. Предикативність у номінативних реченнях сучасної української мови. *Науковий вісник Дрогобицького державного педагогічного університету імені І. Франка. Серія «Філологічні науки». Мовознавство.* 2016. Т. 1. № 5 (1). С. 159−163.
6. Предикат у структурі речення : монографія / за ред. акад. НАПН України В.І. Кононенка. Київ; Івано-Франківськ; Варшава, 2010. 408 с.
7. Стус В. Час творчості. Зібрання творів у 12 т. Київ : Факт, 2008. Т. 3. 752 с.
8. Швець О.В. Типологія номінативних речень в англійській, французькій та українській мовах : дис. … канд. філол. наук : 10.12.17. Київ, 2016. 221 с.

REFERENCES:

1. Bondarenko, O.Ye. (2019). Funktsionalno-komunikatyvnyi potentsial odnoskladnykh rechen u movi suchasnykh ukrainskykh mas-media [Functional Communicative potential of One-member Sentences in the Language of Contemporary Ukrainian Mass Media] : dys. … kand. filol. nauk. Dnipro, 2019. 239 s.
2. Vavryniuk, T.I. (2012). Odnoskladni rechennia v khudozhnomu teksti [One-member Sentences in Artistic Text]. Filolohichni studii. Vyp. 8. P. 155−168.
3. Holichenko, M.O. (2018). Komunikatyvno-prahmatychni funktsii vokatyvnykh rechen v ukrainskomu khudozhnomu ta politychnomu dyskursakh [Communicative and Pragmatic Functions of Vocative Sentences in Ukrainian Artistic and Political discources] : avtoref. dys. … kand. filol. nauk : 10.02.01. Kyiv, 19 s.
4. Koval, L.V. (2015). Semantyko-syntaksychna osnova holovnoho komponenta odnoskladnykh rechen v ukrainskii movi : monohrafiia [Semantic-syntactic basis of the main component of one-member sentences in the Ukrainian language]. Vinnytsia : Korzun, 320 s.
5. Korzhak, Z.Z. (2016). Predykatyvnist u nominatyvnykh rechenniakh suchasnoi ukrainskoi movy [Predicativity of the nominative sentences in modern Ukrainian language]. *Naukovyi visnyk Drohobytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni I. Franka. Seriia «Filolohichni nauky».* Movoznavstvo. T. 1. № 5 (1). P. 159−163.
6. Predykat u strukturi rechennia (2010). [Predicate in the Structure of the Sentence]. Kyiv; Ivano-Frankivsk; Varshava, 408 s.
7. Stus, V. (2018). Chas tvorchosti [Time of Creativity]. Zibrannia tvoriv u 12 t. T. 3. Kyiv, 752 s.
8. Shvets, O.V. (2016). Typolohiia nominatyvnykh rechen v anhliiskii, frantsuzkii ta ukrainskii movakh [Typology of nominative sentences in the English, French and Ukrainian languages] : dys. … kand. filol. Nauk : 10.12.17. Kyiv, 22 1 s.

Стаття надійшла до редакції 02.03.2020.
The article was received March 2, 2020.